

GRÁMOSINN GLÓIR

KENNSLULEIÐBEININGAR

eftir Bergljótu Kristjánsdóttur

Mál og menning
Reykjavík 1989

INNGANGUR

Grámosinn glóir er tuttugasta og þriðja bók Thors Vilhjálmssonar. Mér þykir við hæfi að umfjöllun um bókina hefjist á stuttu yfirliti yfir verk hans (sjá bókalista að aftan) og dálítilli umfjöllun um helstu einkenni þeirra - og módernismans. Nægilegt ætti að vera að styðjast við **Hugtök** og heiti í bókmennatafræði (1983) og einnig mætti nota texta sem skrifðir hafa verið um Grámosann, t.d. umsögn Halldórs Guðmundssonar, „Í skuggsjám heilans himnar glitra“ í TMM (1) 1988, ritdóm Margrétar Eggertsdóttur í Skírni haustið 1987, grein Ástráðs Eysteinssonar, „Er ekki nóg að lífið sé flókið?“ í TMM (3) 1987 og ritgerð Garðars Baldvinssonar **Hugveruleikur og réttarhald**, í Torfhildi (2) 1988.

Mér finnst aðalatriði að krakkamir átti sig á að í Grámosanum er Thor að glíma við áþekk efni og löngum áður (skáldskapinn og hlutverk hans; einsemd og ótta; íslenska menningu andspænis erlendri; frelsi manna og einlægar kenndir andspænis valdi og fordóumum tíðarandans o.s.frv.), enda þótt sagan sé epískari en flestar fyrri sögur hans.

Áður en lengra er haldið...

Af því hve sagan er flókin er eflaust best að byrja á að láta krakkana sjálfa lýsa efni sögunnar í örstuttu máli, t.d. 10 - 20 línum, og fara því næst yfir lýsingarnar með þeim svo að tryggt sé að meginatriði hafi komist til skila. Þau gætu verið svona:

Ungur lögfræðingur, Ásmundur, sem er við nám í útlöndum um síðustu aldamót, kemur heim til Íslands. Hann fær það verkefni að rannsaka og síðar dæma í sifjasPELLA- og morðmáli. Hann fer beint úr laufskálum erlendar borgar í fásinnið í norðlenskri sveit, ríður ásamt fylgdarmanni sínum, dögum saman yfir fjöll og heiðar til að komast í áfangastað og gluggar í næturstöðum í skjöl úr öðru morðmáli sem faðir hans hefur fyrr dæmt í. Við yfirheyrslur yfir sakborningum, hálfssystkinunum, Sæmundi og Sólveigu, játar Sæmundur að þau systkin hafi elskast, Sólveig hafi alið barn en hann fengið það í hendur andvana og grafið á laun. Eftir játningu Sæmundar tekur Sólveig inn eitur og sviptir sig lífi en kvalaóp hennar í andarslitrunum lifir áfram í huga Ásmundar. Atburðarásin öll hefur slík áhrif á hann að hann gjörbreytist. Fyrr hefur hann t.d. verið sjálfsöruggur og valdsmannslegur en er hann snýr til útlanda við sögulok, eftir að hann hefur kveðið upp dóm yfir Sæmundi, er hann brotinn maður og þjáður.

Par sem frásögnin af ferðalagi Ásmundar er á löngum köflum mjög hæg, geta kennarar ráðlagt nemendum að byrja á því að hraðlesa kafla þar sem náttúrulýsingar eru langar og íburðarmiklar. Nemendur gætu þá við fyrsta lestur einbeitt sér að morðmálunum og vikið betur að öðrum þáttum þegar þeir hefðu lagt niður fyrir sér meginþræði sögunnar. Ekki væri úr vegi að víkja lítillega að þeim einkennum „glæpasögunnar“ sem augljósust eru í Grámosanum. Nefna mætti t.d.:

1. Flækjan („plottið“) verður vegna óþolandí aðstæðna sem geta vart annað en leitt til glæps.
2. Persónurnar eru þungamiðja verksins, þær birtast lesendum eftir „glæpinn“ og hegðan þeirra eftir hann er mikilvægt atriði í frásögninni.
3. Aðstæður gegna miklu hlutverki, marka yfirbragð frásagnarinnar og eru órjúfanlegur hluti af sjálfum „glæpnum“, þ.e. þær gera slíkar kröfur til persónanna að „glæpurinn“ er óumflýjanlegur.

4. Afstaðan til þjóðfélagsins (höfundarafstaðan), laga þess og réttar er gagnrýnin. (Hér stælt og stolið úr *Bloody Murder* e. Julian Symons, 1972).

Það gæti einnig eftt áhuga krakkanna að ræða við þau í upphafi um vinsældir ýmissa spennusagna og láta þau velta fyrir sér hvers vegna ýmsir afburða rithöfundar hafa nýtt sér form þeirra. Það mætti segja þeim frá kenningum sálfræðinga, t.d. Bellak sem sagði að leynilöggreglumaðurinn væri „Ego Ideal“ sem uppfyllti frumstæðar þarfir lesandans fyrir að vera súpermann; hugmyndum Pederson-Krag sem telur leynilöggreglusögur eiga sér uppruna í frumbernsku manna (morðið standi fyrir afskipti foreldra, sá sem leysir málið sé hið forvitna barn og fórnarlambið foreldrið); Rycroft sem lítur svo á að lesandinn sé bæði glæponinn og leynilögrelumaðurinn og að í bestu morðsögum komist sá sem leitar morðingjans um síðir að raun um að hann sé sjálfur sá morðingi er hann vildi finna; og loks hugmyndum um að áhugi á spennusögum eigi sér trúarlegar rætur, menn vilji reka sektina burt eins og illan anda með ritúali og viðeigandi fórn. Einnig mætti nefna hugmyndir Brecht sem hélt því fram að styrkur sakamálasögunnar fælist í því að hún eftirléti lesendum að brjóta heilann, að leysa gátuna. Með tilliti til Grámosans nýtast hugmyndir Brecht sennilega betur en margt annað - byggingin á sögu Thors er svo margbrotin, að hún getur talist sérstök gáta sem lesendum er fengin til lausnar!

Eftir almennt rabb af því tagi sem hér hefur verið nefnt, þykir mér réttast að kennarinn fjalli sjálfur um frásagnarhátt og byggingu af því að greining á þeim er vandaverk. Aðra þætti verksins gætu nemendur sjálfir greint, ekki síst ef búið væri að afhenda þeim ljósritaða ritdóma um verkið. Mér finnst verkið bjóða upp á að form hópvinnu sé notað sem allra mest og í tengslum við það almennar umræður.

Frásagnarháttur, bygging

Bókin skiptist í 44 kafla sem bera heiti en ekki númer. Fyrir kemur að tveir kaflar bera sama eða áþekkt heiti, sbr. **Að drepa manneskju** (s. 9-10 og 73-74) og **Laufskálapáttur: Höfðingsefnið** (s. 11-28) en seinna **Laufskálapáttur** (s. 261-67), **Játningin** (s. 99-104) og **Jón morðingi játar enn** (s. 135- 38), **Draumur** (s. 117-121) og **Draumur: Largo** (s. 158-60). Nauðsynlegt er að benda nemendum á tengsl þessara kafla (sjá hér á eftir). Sömuleiðis er vert að leiða huga þeirra að kaflaheimitum sem eru tilvitnanir, sbr. t.d. **Á eyðilegri heiði** (kvæði Steingríms Thorsteinssonar) og **Áfram veginn** (þýðing Freysteins Gunnarssonar).

Í sögunni fer mörgum sögum fram. Þær helstu eru: saga Ásmundar, saga Jóns og Konkordíu og saga Sæmundar og Sólveigar. Þær verða þó sjaldnast aðgreindar eftir köflum af því að þær eru allar í einhverjum skilningi saga Ásmundar. Þegar komið er að réttarhöldum lýkur sögunni af Jóni og Konkordíu (með 20. kafla) en hinum heldur fram. Atburðir sögunnar birtast ekki í réttri tímaröð - nema ferð Ásmundar. Auk sagnanna tveggja í sögu hans, segja persónur hver annarri sögur sem varpa ljósi jafnt á þjóðlíf og menningu sem og á atburðarás og tilvist mannsins héðra - til viðbótar gerist sagan bæði í draumi og vöku og stundum er matsatriði hver segir frá og hvenær. Eftirfarandi yfirlit sýnir gráflega hvaða persónur eru í brennidepli í hverjum kafla. Stjörnur (*) tákna að um matsatriði er að ræða og verður vikið sérstaklega að þeim á eftir, plús (+ X) merkir að tilteknir kaflar tengjast fleirum:

Jón og Konkordía: 1*, 6, 11 + Á, 13 + Á -14 + Á, 20

Sæmundur og Sólveig: 5*, 8*, 12*, 21 og að mestu til loka.

Ásmundur: inngangur, 2 - 3 + S og S, 4, 7, 9 -10 og til loka nema 22, 27 og 38.

1., 5., 8. og 12. kafli kunna allir að vera skáldsýn Ásmundar eða skáldleg ummyndun hans á því sem hann hefur lesið eða honum verið sagt. Það sem mælir með þessum skilningi er, með tilliti til 1. kafla að á s. 15 segir um Ásmund:

Hann bar ennþá á sér bréfið sem þessi óstöðugi tilfinningamaður með sveiflunum stóru, faðir hans, hafði skrifað honum um vanda og sálarstríð dómarans; sem verður að leyna þeirri samúð sem hann kann að hafa eða öðlast með sakborningum; en verður að sýna óbilandi festu, og grímubúast svo geð hans leynist. Í því bréfi segir hann undan og ofan af málinu sem hann var að fást við: morðmáli í afdal. Maður drepur vanfæra unnustu sína með því að drekkja henni. Þessi saga hafði leitað oft á huga hans, og tekið á sig mynd

svo hann vissi ekki lengur mun á því sem væri hans spuni og hinu sem honum hafði verið sagt. En hann sá fyrir sér svani þrjá synda í tign á vatni, tveir saman og einn nokkru fjær.

Svanirnir sem synda fyrir sjónum skáldsins koma viða fyrir, t.d. í 1. kafla. Þar eð frásögnin í þeim kafla er að auki allt önnur (t.d. á löngum kafla bundin sjónarhorni konunnar) en síðar í málsskjölunum (s. 73-5) er ástæða til að ætla að hann gerist ekki síst í hugskoti Ásmundar, eða réttar sé lýsing hans og upplifun á því sem gerst hefur.

Um 5., 8. og 12. kafla er svipaða sögu að segja. Í 12. kafla kemur fram að Ásmundur situr við skriftir og er að skrifa um Sæmund og Sólveigu. Þar stendur m.a.: „Þú sem ert eldurinn, kyndir líkama minn, hvíslar hún: lindin sem svalar brennandi þorsta mínum.“ (s. 98) Nánast sama orðalag má finna við upphaf 5. kafla: „Hún hló lágt, dimmt. Nú var enginn ofsi: Þú ert eldur sem kyndir líkama minn, hvíslar hún hátíðlega: lind sem svalar brennandi þorsta mínum.“ (s. 54) Og í 8. kafla segir: „Eldurinn í skauti hennar, hann logar enn.“ (s. 84) Og: „Hann langaði að flýja hana. Langt í burt. Um leið þráði hann hana aftur. Að baða sig í sama eldi. Brenna. (s. 85)

Í tilvikum sem þessum verður að sjálfsögðu hver að túlka sem honum þykir röklegast. Pannig er t.d. ekki nauðsynlegt að líta svo á að allur 5. kafli sé skáldsýn Ásmundar. Kaflinn skiptist í þætti og vel mætti, formsins vegna, líta á suma þeirra sem frásögn söguhöfundar. Mér þykir hins vegar freistandi að telja Ásmund frásegjandann, og þá reyndar ekki aðeins í umræddum köflum heldur í drjúgum hluta frásagnarinnar. Víða í bókinni eru setningar sem benda til þess að hann segi frá - sjá t.d. lok kaflans **Yfir þúnsi** - og í sumum köflum skiptast beinlínis á 3. p. frásögn og 1. p. frásögn hans t.d. í kaflanum **Aðdragandi dómsins...**

Ekki er heldur annað að sjá en lýsingin á guðsþjónustunni og þá einnig Sólveigu - í kaflanum sem fleygar guðsþjónustuna - sé 1. persónu frásögn Ásmundar. En þá er spurningin hvenær segir Ásmundur frá? Segir hann frá öllu eftir réttarhöldin eða sumu jafnharðan og atburðir verða? Enn verður hver og einn að meta en í 12. kafla segir um Ásmund:

Pegar þessi orð höfðu borist til hans, hét maðurinn pennanum yfir svörtu blekinu í húsi þess, og vísaði oddinum upp; í bið.

Syndagjöld, hugsar hann: Sjálfframdar hefndir.

Hann gat ekki lengur séð þessi augu, þetta stolt.

Pennan ögrandi örðlausia svip sem fylgdi honum.

[Breytt letur bk] (s. 98)

Pegar þarna er komið sögu hefur Ásmundur aldrei séð Sólveigu augliti til auglitis. Ætlað er það verður, segir sagan:

Hann hafði aldrei séð þessa konu. Þó var einsog hann hefði séð hana einhverntíma, einhvers staðar. Hvar? ...

Var það úr draumi, var það úr skáldskap? Var það eithvað sem hann hafði reynt að yrkja og kannski aldrei náð, ekki fyrr en hann sér hana standa frammi fyrir sér, og veit að vald hans nær henni ekki framar. [Breytt letur bk] (s. 197)

Og heldur síðar :

Hann veit af engu öðru, bara þessari konu, og skelfist við þá hugsun að hann girnist hana, þá reynir hann að brjótast undan því; en augu hennar binda hann, læsa hann læðingi...Sýslumaður rykkir sér úr þessum fangbrögðum, úr þessum nístandi faðmi; hann hrekkur undan, reynir að ná landi á bakkanum að baki; *grípur pennastöngina einsog hann ætli að skrifa eitthvað...*

[Breytt letur bk] (s.198-9)

Atburðarásin mælir að minni hyggju með því að Ásmundur segi ekki sinn hluta sögunnar fyrr en eftir sjálfsvíg Sólveigar og þá sennilegast eftir að dómur hefur gengið. (Sjá síðar).

En hvernig svo sem fólk kýs að túlka tengsl einstakra kafla í tíma og rúmi, finnst mér vert að hafa í huga ljóðlinu úr *Einræðum Starkaðar*: „Vor eiginn tími er villa og draumur.“ Thor hefur áður í verkum sínum glímt við tímamann og gert ýmsar tilraunir með hann og í sögu þar sem Einar Benediktsson er kveikjan að aðalpersónununni mun a.m.k. við hæfi að spurningarmerki sé sett við hið hefðbundna tímahugtak.

Pegar ljóst er orðið að Ásmundur er formlegur frásegjandi, að hluta til, breytist öll túlkun á sögunni. Sögurnar í sögunni birtast í nýju ljósi, þær bera aðalpersónunni vitni á annan hátt en ef söguhöfundur væri hinn formlegi frásegjandi og fá annað gildi í frásögninni. Eftirfarandi texti úr Grámosanum sýnir kannski nokkuð hvað höfundur hans hefti haft í huga:

Maðurinn [Ásmundur] situr með ægipögn innra og annan tíma ógnhægan, sem er honum grimmur, og nær engum griðum í glaumnum sem fyllir víðan salinn...

Og málverkið á gaflinum breytist; hann sér inní sál listamannsins; það sem hann dreymdi um að segja, það sem hann ætlaði; erindin sem brunnu inni á báli hins fjötraða sársauka. Nú rotnar þessi bandingi síns tíma í mold meðal orma.

Pú [breytt letur bk] situr andspænis misheppnuðu verki hans löngu síðar, og yrkir það sem þarf til að ljúka upp þessari glatkistu geðs hans, leysa þaðan dulsmál, leyndarmál sálar sem logaði af þrá í launhelgum, og hrópaði á líknandi skilning svo yrði lift...

(s. 264)

Eða er það oftúlkun að leggja þessa frásögn út á tvennan veg, annars vegar sem upplifun Ásmundar á staðnum, hins vegar sem skilaboð söguhöfundar Grámosans sem gefi í skyn að hugmyndin að baki verkinu sé sú að Ásmundur hafi viljað segja sögu Sæmundar og Sólveigar en ekki megnað að skrifa hana alla og því sé „glatkistu geðs hans“ lokið upp í annarri sögu löngu síðar?

Pó frásögnin í Grámosanum virðist í fyrstu brotakennd má skipta henni niður í fáeinartórar einingar til hægðarauka. Inngangurinn verður, að ég held, að standa sér. Hann er frásögn af ferðalagi þeirra Pórðar og Ásmundar frá réttarhöldunum, svo að segja má að sagan hefjist nánast á endinum. En lesendum er ekki sagt hver talar og orðalagið: „og þá héldum

við áfram ferð okkar“ gefur textanum víðari skírskotun. Kaflinn verður ekki aðeins „brot úr síðari hluta sögu“ sem skipað er fremst til að vekja spennu eða setja tiltekin atriði frásagnarinnar á oddinn heldur lýsing á mannlegu lífi: ferðalag um sand (ath. sand og bjarg bibliunnar!) undir gráum himni, með vaxandi dimmu og í fjarska tákni tímans, fljótið sem niðar og særinn sem drynur.

Við upphaf ferðarinnar er „förunautur“ frásegjandans glaðbeittur og háleitur - undir lokin gneypur og þegir. Miðað við atburðarás sögunnar og þær breytingar sem verða á Ásmundi í henni, má líta svo á að Þórður tali hér og lýsi sýslumanninum unga. En ekkert mælir heldur gegn því að Ásmundur tali og yfirlæri eigin líðan á Þórð. Loks má ekki gleyma höfundinum sem fylgir þeim félögum frá upphafi ferðar og til loka. Æg kysi frekast að negla engan einn niður sem frásegjanda. Þannig verður skírskotunin víðust og aðalatriðin komast til skila, sem eru, þegar allt kemur til alls, ekki eitt ferðalag og tilteknir menn, heldur: „Í sandinum brá fyrir smágervum gróðri. Þegar maður lokssins gáði þess. Hafði hugsun á því. Og rætur víða, líkt og örlögsímu hvarvetna.“ M.ö.o. svo háleitir geta menn verið að þeir eygi ekki lífið sjálft við næsta fótumál sitt og þó er það þar... Og lesendur geta í tíma dregið af sögunni þá lærdóma sem sögupersónurnar drógu um seinan.

Nauðsynlegt er að ræða upphafskaflann vel og fara nákvæmlega í öll tákni til að nemendur skilji til fullnustu hlutverk hans. Því næst mætti skipta sögunni á eftirfarandi hátt með því að taka mið af aðalpersónunni Ásmundi og því hvar hann er niðurkominn:

1. hluti: 1. - 17. kafli

Kynning á persónum, aðstæðum og sögusviði - aðdragandi meginatburða.

Fylgst með Ásmundi í laufskála erlendar borgar og síðar á Íslandi þar sem hann er á leið til að dæma í máli Sæmundar og Sólveigar. Frásögnin af utanlandsveru Ásmundar (k. 2) og ferðalagi (k. 3, 4, 7, 9, 10, 13-16) er í rétti tímaröð en inn í hana fleygast frásagnir af morðmálunum tveimur, annars vegar í hugrenningum eða tilraun Ásmundar til að segja frá þeim, hins vegar í málsskjölum (k. 6, 11.).

Spryja má hvers vegna frásögn af Jóni og Konkordíu sé skipað í fyrsta kafla. Nefna má að með því skapar höfundur spennu og villir lesendum einnig sýn, þar eð hann setur annað morðmál í brennidegil en það sem sagan snýst einkum um. Að auki leggur hann áherslu á fullyrðinguna sem kemur fram í kaflaheitinu, „að drepa manneskju“, en síðar í sögunni á sú spurning eftir að verða áleitin hvað felist í þeim orðum og hver drepi hvern, hvar og hvenær. Loks má nefna að ópið, sem gegnir lykilhlutverki í bókinni, birtist hér fyrsta sinni: „Og stíflað ópið í starandi augunum upp gegnum mildilegt

hvískur vatnsins um krumlur hans.“ (s. 10) Sagan gerist því í reynd frá ópi til óps.

Annar kafli kallast, rétt eins og hinn fyrsti, á við síðasta kafla bókarinnar, báðir gerast ytra og magna upp andstæður (og hliðstæður) þess lífs sem Ásmundur lifir og þeirrar menningar sem hefur mótað hann - heima og erlendis. Kaflarnir endurspeglar líka sérstaklega vel þær breytingar sem verða á Á. við afskiptin af máli Sæmundar og Sólveigar. Fyrri laufskálapátturinn myndar loks sterkar andstæður við frásagnirnar af morðmálunum tveimur, annars vegar eru „fánýtiskynni ... á gleðimótum“ (20) hins vegar ástin upp á líf og dauða (sjá þó einnig síðar persónulýsingar) og í ofanálag rís Ásmundur upp úr eigin dauðastríði til að hafa þau afskipti af málum Sólveigar að hún hrekst á vit dauðans.

Köflunum sem segja frá ferðalagi Á. má skipta í tvennt. Annars vegar eru þeir sem gerast í næturstað en þá nýtir höfundur m.a. til að láta Ásmund lesa bréf föður síns eða skjölin um Svartármálið og rökræða við íslenskt bændafólk - þannig að aðstæður á Íslandi á síðari hluta 19. aldar og andstæðar pólitískar hugmyndir (einstaklingshyggja/félagshyggja) koma t.d. vel fram. Hins vegar eru þeir sem gerast á sjálfu ferðalaginu. Þar er íslenskri náttúru einkum lýst jafnframt því sem Ásmundur og fylgdarmaður hans iðka þjóðlega frásagnarlist og segja hvor öðrum sögur. Þegar upp er staðið fær lesandinn glögga hugmynd um íslenska sögu og menningu um aldir, og þó ekki síst skáldið og sýslumanninn unga.

Fjórði kafli er sérlega athyglisverður. Í honum er Ásmundur einn með náttúrunni og á kaflinn sér tvær hliðstæður síðar í sögunni, þ.e. 30. kafla Eftir játninguna og 42. kafla Sumar að baki, haust. Ekki kemur beinlínis fram í textanum hvaða maður er í aðalhlutverki í þessum köflum en mér finnst óhætt að fullyrða að um Ásmund sé að ræða vegna málsgreina eins og: „Og í þessu rjóðandi ljósi sem kveikir skugga út frá helgum loga, sem lifir um landið allt, þar taka myndirnar að ærslast utan á fjallinu; ... myndir sem hafa hlaupið úr mennskum tilvikum og vindar sér með nýskíðum erindum inní skynfæri mannsins sem þarna fer, og heimta hann fyrir sinn sendiboða.“ (52)

Á ferðalaginu dreymir Ásmund draum sem hann segir Þórði frá (117-21). Hann endurspeglar þanka Ásmundar um mál Jóns og Konkordíu og bregður nokkurri birtu á sálarlíf hans jafnframt því sem hann er fyrirboði um það sem koma skal, ekki síst vegna orða Þórðar „Ekki er mark að draumum, kvað Sturla Sighvatsson.“

2. hluti: 18. - 40. kafli

Í áfangastað, að kirkjustaðnum Kaldbak.

Pessum hluta má skipta í þrennt:

a. 18. - 20. fyrir réttarhaldið. Ásmundur kemur á prestssetrið, rifjar upp minningar frá bernskuárum sínum (18. kafli), drekkur púns með

presti og rökræðir við hann (19. kafli) og undirbýr sig undir næsta dag með því að lesa niðurlagið af játningu Jóns morðingja (20. kafli), sbr. s. 99 -104 fyrr.

Í þessum köflum liggur megináhersla á mannlýsingum, sbr. andstæðurnar Ásmundur - klerkur, svo og á því að skapa óhug með lesendum með minningum Ásmundar um forynjur og eigin geig bernskunnar, - athuga sérstaklega fjárborgina sem vísar fram til kaflans Við sjóinn - og loks að stilla máli J. og K. síðasta sinni andspænis því máli sem Ásmundur skal nú ráða fram úr. Eftirtektarvert er að nú kemur í ljós að sagan af Skála-Brandi sem Ásmundur sagði Þórði (s. 46-50) er ættuð af prestssetrinu, þar hefur Ásmundur heyrt hana sem drengur.

b. 21. - 29. réttarhald - játning - varðhaldsúrskurður.

Yfirheyrslur yfir öllu heimilisfólki á prestssetrinu nema Sólveigu sem birtist ekki fyrr en henni er lesinn úrskurðurinn (29. kafli) eftir játningu Sæmundar. Inn í yfirheyrslurnar fléttast kaflar er lýsa bakgrunni og líðan Sæmundar (22. kafli) og Sólveigar (27. kafli) og draumur sem ekki er sagt hvern dreymir en tengist draumi Ásmundar fyrr í sögunni, bæði að heiti og inntaki. Setningin „...og þá fór smám saman að renna upp fyrir mér hvar ég væri og hversvegna.“ (s. 160) sýnir að Ásmundur hlýtur að vera dreymandinn.

c. 30. - 40. eftirmál játningarinnar

Kjarni þessa hluta er sjálfsmorð Sólveigar (31.-2. kafli) sem myndar ris sögunnar. Kaflinn Ópið er lykilkafli í sögunni. Hann kallast á við fyrsta og síðasta kafla bókarinnar og tengir Ásmund og Sólveigu (og Konkordíu) í þjáningu. Ópið tengist einnig svönum um bakgrunn (sjá síðar um bakgrunn). Næst á undan sjálfsmorðsköflunum fer kaflinn **Eftir játninguna** sem lýsir hryggð og sjálfsbaráttu Ásmundar eftir að hann hefur áttað sig á að Sólveig, sem hefur tapað öllu, er sigurvegarinn), og næst á eftir fer kaflinn **Samsæti** um nótt þar sem Ásmundur situr, nú brotinn maður, með klerki og Jobsbók. Pessir kaflar mynda nokkurs konar ramma um sjálft risið og magna það upp af því að yfir þeim hvílir dapurpleikinn, ráðleysið og sársaukinn sem einkenna Ásmund. 34.-36. kafli lýsa áframhaldandi réttarhaldi (34. og 36.) og leitinni að barninu (35.). Þá kemur guðþjónustan (37. og 39.) sem er fleyguð af kafla er segir á nöturlegan hátt frá barnsfæðingunni (38.) og eykur enn áhrifamátt frásagnarinnar, ekki síst af því að skáldgáfa og viðkvæmni Ásmundar birta honum þessa sýn. Með síðasta kaflanum í þessum hluta (40.) lýkur réttarhaldinu. Sæmundur gefur nánari skýringar og hann og sýslumaður ná sáttum í sameiginlegri hryggð.

3. hluti: 41. - 44. kafli

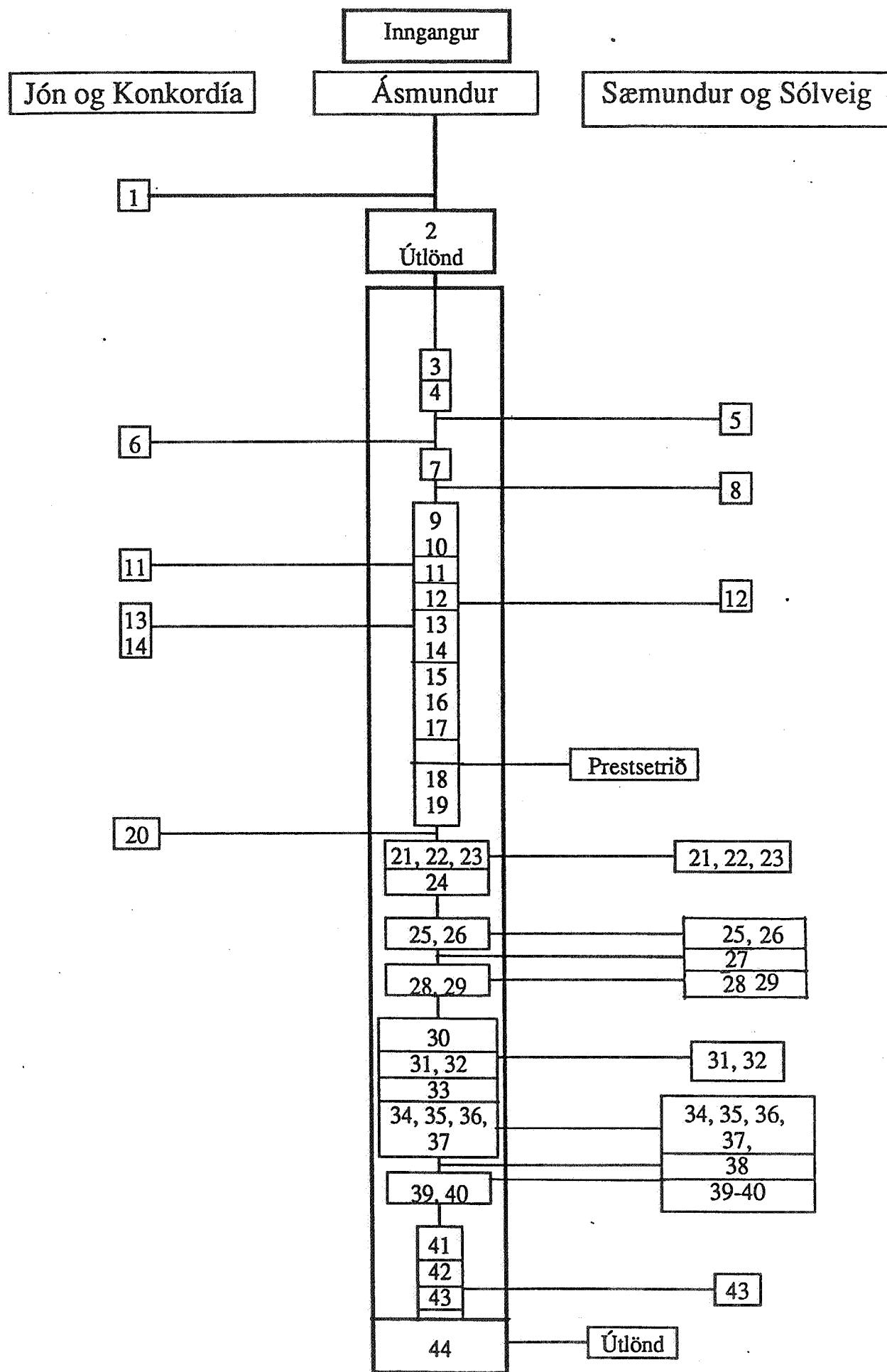
Lyktir dómsmálsins

Sýslumaður og Þórður, aftur einir á ferð nú til dómsins (41. kafli), afturhvarfið myndar andstæðu við fyrra ferðalag þeirra enda Ásmundur nú annar maður.

Sumar að baki, haust (42. kafli) er lokakaflinn í þriggja kafla syrpunni sem fyrr var minnst á, þar sem Ásmundur birtist með náttúrunni. Fyrsti kaflinn í syrpunni (4. kafli) er nokkurs konar forboði þess sem koma skal („Maðurinn vissi að lágfóta hafði náð lambinu, hann gat ekkert gert. Hryggur gekk hann...“), annar (30. kafli) skírskotar beint til réttarhaldsins og dómarans með vísunum til Opinberunarþókarinnar (sjá einnig síðar um bakgrunn) en þriðji kaflinn felur í sér dauða og ógn, þar er sagt um svanina sem í upphafi voru tígulegir í ástaleik : „....það átti fyrir þeim öllum að liggja að deyja. Haust.“ (s. 249). Í stuttu máli má segja að þessir þrír kaflar spegli á táknaðen veg söguna alla. 43. kafli segir frá dóminum, með honum er máli Sólveigar og Sæmundar lögformlega lokið en sögunni lýkur með kaflanum **Laufskálapáttur** er gerist í erlendri borg líkt og annar kafli. Heiti lokakaflans er styttra en í 2. kafla í samræmi við þær breytingar sem hafa orðið á Ásmundi og reyndar er vert að skoða kaflann allan sem andstæðu og hliðstæðu hins fyrri til að glöggva sig á breytingunum. Endahnúturinn er bundinn með því að láta Ásmund tjá innibyrðan sársauka sinn á sama hátt og Sólveig gerði fyrr í andarslitrunum.

Ég hef reynt að teikna upp meginlínur byggingarinnar og fylgja þær á glæru.

Kennrarar munu fljótlega átta sig á að vafatrið eru þar mörg og einfaldanir ýmsar en sem umræðugrundvöllur ætti glæran að vera betri en ekkert.

Bakgrunnur verksins

Í Grámosanum sækir Thor efnivið sinn til 19. aldar. Sakamálið sem Ásmundur sýslumaður fæst við og dæmir í er áþekkt Sólborgar - eða Svalbarðsmálínu svonefnda sem Einar Benediktsson þurfti að kljást við 1893 - sem staðgengill föður síns, Benedikts Sveinssonar sýslumanns Þingeyinga. Máli Jóns og Konkordíu svipar hins vegar til svokallaðs Svartármáls, sem Benedikt réttaði og dæmdi í, og styðst Thor að nokkru við málskjöl þess.

Í sögunni er heldur engin dul dregin á það að Ásmundur eigi sér nokkra fyrirmynnd í Einari Benediktssyni. Viða í textanum er beinlínis vísað eða vitnað til verka Einars og skírskotað á einn eða annan hátt til ævi hans og hugmynda. Þetta er auðvitað gert í ýmsum tilgangi. Skírskotanirnar allar eru t.d. í einum skilningi listræn blekking. Þær gefa frásögninni sögulegt yfirbragð og ákveðinn trúverðugleika, reyndar slíkan að dæmi eru um að menn hafi haldið að textar eftir söguhöfundinn - t.d. sálmurinn í guðþjónustunni - væru verk Einars Ben. En vísanirnar eru líka notaðar við persónusköpun Ásmundar; söguhöfundur býr til nýja persónu, m.a. á grundvelli þess skilnings sem hann leggur sjálfur í verk Einars; hann sér t.d. fyrir sér hvar og hvernig tilteknar hugsýnir skáldsins hafi fæðst. Loks má nefna að stundum gegna vísanir byggingarlegu hlutverki í sögunni; tiltekin minni úr kvæðum Einars eru tekin upp aftur og aftur. Hér skulu nú rakin nokkur dæmi.

1. Kvæði Einars *Hvarf séra Odds frá Miklabæ* er viða nálægt í sögunni. Nafn aðalkvenpersónunnar „Sólveig“ er þaðan fengið og lesendum er snemma í sögunni bent á að Einar orti kvæðið um Odd áður en hann lenti í Sólborgarmálínu, rétt eins og hann hafi skynjað hvað verða vildi. Ásmundur hugsar: „Pegar ég reis upp frá dauðum orti ég kvæði um mann og draug. Afturgengna ástkonu sem fyrirkemur manninum sem sveik ást þeirra.“ (s. 22). Þetta læðir óhugnaði inn í frásögnina, ekki síst af því hvernig vísanir í kvæðið eru notaðar síðar: „Syndagjöld, hugsar hann: Sjálfframdar hefndir.“ (s. 98) (sbr. kvæði Einars „sjálfframdar hefndir sjúkri lund/ saka, er ódæmdar bíða“). Myndin sem dregin er þegar maðurinn ræðst að Ásmundi í síðasta kafla bókarinnar á líka rætur sínar í þessu ljóði: Reidd, sem til höggs, er höndin kreppt/hátt á lopti, önnur er hept/ á bitrum blikandi hnífi.

2. Áður hefur verið minnst á svanina sem táknaði sögunni. Þeir eiga eflaust rætur sínar í kvæði Einars *Svanurinn*. Halldór Guðmundsson hefur bent á (TMM, 1988, 1, 112) að því sé eins farið með Sólveigu og svaninn í kvæðinu, henni takist „að stefna hæst og syngja bezt í deyð/ að hefja rödd, sem á að hljóma lengi/ í annars minni, þó hún deyi um leið“. Slíkur skilningur gerir margendurtekna táknumynd svananna í bókinni hálfu sterkari. En svani má víðar finna í ljóðum Einars og það kann að skipta máli

fyrir túlkun Grámosans að í kvæðinu *Móðir míð* segir: „Frá árbjarma fyrstu æsku ég man/ óm þinna glötuðu stefja./ Enn finnst mér ég heyra fjallasvan/ í fjarska sín vegaljóð hefja./ - Svo finn ég - hjá ísunum - móðurman/ í mjúku fangi mig vefja.“

3. Kvæði Einars *Fákar* virðist svífa yfir frásögninni í kaflanum Eftir Játninguna og má þá - með tilliti til geðshræringar Ásmundar í kaflanum næst á undan - hafa eftirfarandi ljóðlínur þess einkum í huga:

- Ef inni er þróngt, tak hnakk þinn og hest
og hleyptu á burt undir loftsins þök.
Hýstu aldrei þinn harm. Það er bezt.
Að heiman, út, ef þú berst í vökk.

En fleiri kvæði eru hér á ferli. Hvarf Odds endurómar t.d í eftirfarandi frásögn af hestinum:

Unz hann snarstanzaði.
Og stóð grafkyrr; og það var rokkið orðið; en ratbjart um vellina;...
Og máni var boðinn. Bauðst. Beið.
Og máninn hafði fyrir sér dökkleitt ský sem bjarmaði um jaðra.
Meðan hesturinn stóð grafkyrr.
Hví stóð hann þá svona?

(s. 201)

Skírskotunin til kvæðisins magnar frásögnina alla bæði sem fyrirboða og sem lýsingu á líðan Ásmundar.

En kaflinn sem hér um ræðir er einnig gott dæmi um hvernig frásögn Thors getur leitt huga lesenda út um allar trissur. Við lok hans virðist vera vísun í Opinberunarbókina. Í Grámosanum segir: „hann horfði á heiminn sem hafði orðið til í þessari andrá..“ (202) en í Opinberun Jóhannesar segir í kaflanum *Nýr himinn, ný jörð* - sem kemur reyndar næst á eftir kaflanum *Dómurinn* - „Og ég sá nýjan himin og nýja jörð, því að hinn fyrri himinn og hin fyrri jörð voru horfin og hafið er ekki framar til.“ (21, 1). Og þessi tengsl leiða huga manns að því að í Opinberunarbókinni kemur „Trúr og sannur“ sá sem „dæmir og berst með réttvísí“ (19, 11) á hvítum hesti „Og af munni hans gengur út biturt sverð að slá þjóðirnar með...“ (19,15). Séu einhver tengsl þarna á milli er vísunin reyndar sumpart háðsk því að Ásmundur verður ekki sá „Sigurvegari á hvítum hesti“ sem í bíblíunni birtist, fremur er hann dómarinn og falsspámaðurinn í senn. (Sjá frekar um Opinberunarbókina síðar).

4. Anda kvæðisins *Skúta-hraun* þykist ég víða sjá í bókinni, ekki síst í náttúruskynjun Ásmundar á ferðalaginu. En í fyrra Laufskálaþætti segir einnig:

...og maðurinn skreppur til annarrar víddar og ... verður landið; og landið verður hann ... Og í þeirri náð miklast mannshuganum mynd sinnar ættar í grjótinu, bergsþegluð í heimi jötna og guða og dverga... (s. 13)

En í *Skúta-hrauni* segir:

Hug mér stelur, starir, kallar
steingjört fólk, með bundnar tungur.
Eins og krossför svífi um sviðið,
sé ég nú, hvað veit ég liðið;
önduð kyn í andartaki,
undir tímans vængjablaki...

6. Kvæði Einars *Norðurljós* og *Skyjafar* virðast hafa komið höfundi Grámosans á flug. Í kaflanum Dómur eru norðurljósin láta spila undir sálarangist Ásmundar og í bókinni markar skýjafar frásögnina á ýmsan veg; Ástráður Eysteinsson lítur t.d. svo á að skýin séu „tákn hinnar semíótísku móðu“ (TMM, 1987, 3, 324) og er með skemmtilegar vangaveltur um að orðið „tásur“ sé í sögunni það sem „ekki býr yfir fullmótaðri merkingu.“

5. Hugmyndir sem þekktar eru úr ljóðum Einars Benediktssonar og/eða einkenndu athafnasemi hans eru stundum umræðuefni persóna í bókinni. Má þar nefna kaflana *Baðstofuhjal* í áningarástað og Hin gullna tíð þar sem persónur ræða m.a. um verkþekkingu, járnbrautalagnir, virkjun fossanna (*Dettifoss*) og mátt auðsins. Umræðan í þessum köflum verður að mörgu leyti merkilegt forspil að því sem koma skal. Ekki aðeins vegna þess að Ásmundur á eftir að fá trú sína á hinn sterka einstakling sannreynda á annan veg en hann hyggur, heldur og vegna hins að orð viðmælenda hans, t.d. „Nú gilda ekki lengur dagdraumar útlagans þegar hann hefur bjargað lífi sínu með þjófstolinni kind. Nú er nýr andi.“ verða heldur kaldranaleg.

Í kaflanum *Yfir púnsi* vitnar Stefán klerkur í ljóð Einars *Pundið* og skammar Ásmund fyrir að vera of háleitan og vaða „áfram tillitslaust í skáldlegri ölvun.“ (132) Setningin sem Stefán vitnar í er „Moldarundrið glitrar og grær“ en hún, ásamt samræðum þeirra félaga, leiðir hugann að inngangskafla bókarinnar þar sem förunauturinn sem við upphaf ferðar „leit hátt“, fer „gneypur“ um sandinn en smáger gróðurinn hvarvetna. Þekki menn kvæðið rifjast kannski upp þessar línur: „Eitt skipbrotslíf starir í sorgarsæinn,/sökkvir augum í hjarta síns eymd,/ þess auður er týndur, þess ákvörðun gleymd.“

Úr því maður er kominn útí tilvitnana sukk, svo notað sé orðalag Grámosans, verður að minnast þess að Einar Benediktsson er ekki eina skáldið sem vitnað er til í þessari sögu. Til Steingríms, Gríms og Jónasar er t.d. einnig vitnað ekki síst í náttúrulýsingum; á huga Ásmundar leita myndir úr ljóðum 19. aldar skálda og lesandinn sér náttúruna því stundum með augum skálds, í huga annars skálds í sögu hins þriðja skálds... Biblían er og stundum nærri í textanum. Mósebækur og Jobsbók koma við sögu svo eitthvað sé nefnt og skírskotanir til Opinberunarbókarinnar eru fleiri en hér hafa verið nefndar, ekki síst í kaflanum *Draumur: largo* þar sem tákn eins og básumurnar, hestarnir hvítu sem fylgja dómarar réttvísinnar, konan með

jóðsóttina og skækjan mikla virðast vera harla nálæg. Víða er og vitnað í fornritin, t.d. í kaflanum Prestsetrið þar sem tekin eru upp orð Snorra úr frásögninni á undan Stiklastaðaorustu „Logn var veðurs.“ (s. 127) og með eftirminnilegum hætti er Ásmundur látinna vísa til Sturlungu og spyrja sjálfan sig: „Hvar bilaði Sturla sem konungsefni? Í göngunni til Róms?“ (s.102)

Persónulýsingar

Um persónulýsingar mætti skrifa langt mál en hér verður aðeins stiklað á fáeinum meginatriðum og einvörðungu fjallað um Ásmund, Sólveigu og Sæmund.

Ásmundur

Um æviskeið Ásmundar fram til þess er sagan hefst fá lesendur upplýsingar í brotum sem þeir verða að raða saman. Hann er sonur lögfræðings uppi á Íslandi og konu hans, hjóna sem slitu samvistum er hann var ungar. Foreldrarnir hafa verið andstæður í lund „Hún köld, sterk þögul. Faðir hans ör, og ætlaði sér ekki af í mælskutilþrifum, og sveiflaðist milli skauta á örskoti.“ (s. 15)

Hann hefur orðið skáld á því að hlýða á íslenska náttúru (s. 13), alist upp á norðausturlandi, lært þar undir skóla og kynnt forneskjum ýmis konar á sama prestssetrinu og hann réttar síðar á. (s. 128) Nokkru skiptir fyrir túlkun sögunnar að muna hvernig hann lýsir eigin reynslu af dvölinni á prestssetrinu áður en réttarhaldið hefst: „Hann hugsaði ekki með neinni gleði til þess tíma, enda hvarf hann þaðan hörmulega á sig kominn...“ (s. 128).

Hann gengur í „lærða skóla“ í Reykjavík - er skólabróðir prestsins - en heldur ungar utan til náms, liggur í bókum og helgar sig þess á milli skemmtanalífi (s. 19-20). Ytra veikist hann, liggur lengi dauðvona en sleppur með skrekkinn og lesendur mæta honum fyrst þegar hann er nýrisinn upp úr dauðastríðinu og „Allt var nú sem orðið nýtt... Hann var sjálfur nýr, vakinn að nýju. Sviðinn eldi, tærður af bruna sóttar, kannski skírður: nýr.“ (s. 12) (Hliðstæða lýsingu er að finna síðar, þ.e. í kaflanum Eftir játninguna.)

Strax við upphaf sögu er hið andstæðufulla eðli Ásmundar sett á oddinn. Hann er klofinn milli Íslands og umheimsins/sveitasamfélagsins og borgarasamfélagsins, í skáld og lögfræðing/höfðingsefni en hann þráir að verða „heill, ekki klofinn lengur.“ (s. 20) Togstreitan innra með honum markar söguna allt til enda og er eitt helsta viðfangsefni hennar. Er hægt að vera hvortveggja í senn skáld og valdsmaður? Eða kannski réttar hvaða skyldur leggur skáldgáfan þeim á herðar sem hana öðlast?

Áður en til réttarhalðsins kemur fá lesendur tækifæri til að kynnast Ásmundi á ferð hans, fyrst í hinni útlendu borg, síðar heima á Íslandi. Í fyrstu sjá þeir mynd af ungu manni sem enn er í mótu og verkar t.d. hégómlaugur í nostri við útlit sitt: „fölur eftir veturinn og veikindin, og langur og grannur af æsku sinni, toginleitur af andlegri leit. Með löngum grönum fingrum sneri hann uppá skeggið sem var nýtt, ljóst einsog það hefði vaxið mest við hið bleika skin mánans. Yfirskegg sem hann hafði framanaf snúið niður með munnvíkum; nú tók hann að snúa uppá það sem

það lengdist, og létt betur að slíku föndri.“ (s. 11) „Hann strauk hendinni um hár sitt til að hagræða bylgjunum sem fóru vel við hið háa enni yfir skarpskygnum augum.“ (s. 15) En sjarma og styrk hefur Ásmundur sýnilega þó enn sé ómótaður í mörgu, hann laðar t.d. að sér konur og hrindir af höndum sér reiðum karlmönnum með augnaráðinu einu.

Ytra sjá lesendur Ásmund aðeins í laufskála, á þreyttum skemmtistað og í skyndikynnum við konu, m.ö.o. í umhverfi sem við fyrstu sýn virðist heldur átakalítið og furðu fjarlægt raunverulegri lífsbaráttu og lífsháska.

Saga konunnar sem hann sengar hjá ytra er þó í reynd eins og smámynd af sögunni sem Ásmundur á eftir að leika í eitt aðalhlutverkanna: líf þessarar erlendu nafnlausu konu er sprottið við nauðgun, hún er eins og barnið sem Sólveig deyr frá og líf hennar hefur markast af hrottaskap og ofbeldi. En andspænis konunni er Ásmundur eins og barn enda sér hún ástæðu til að setja ofan í við hann: „Ekki þannig, segir hún... Ekki þannig eins og þú varst að skálda ungi spekingur.“ (s. 25) Og ekki líður á löngu þar til ástin upp á líf og dauða birtist Ásmundi á öllu áþreifanlegri hátt en sem liðin tíð á munni erlendrar konu.

Á ferðalaginu um Ísland birtist Ásmundur annars vegar sem draumlyndur maður, næmur, skáldhneigður og viðkvæmur, hins vegar sem eldhugi, djarfmæltur boðberi nýrra tíma, málsvari tækni, einstaklings- og auðhyggju og þó ekki síst valdsmaður, sá sem sjá skal til þess að framfylga guðs lögum og manna. Enda þótt lesendur kunni á stundum að fá tvíbentar tilfinningar til hans þar sem hann geysist fram í þversögnum sínum öllum, - hlýtur hann að verða þeim nákominn, ekki síst af því að frásagnir, eða hugsýnir, hans sjálfs af morðmálunum tveimur fleygast inn í frásögnina og draga fram þær lyndiseinkunnir hans er heilla. Hér er þó mikilvægast að glöggva sig á þeim einkennum hans sem eru ríkjandi meðan á ferðalaginu stendur en vikja síðar við játningu Sæmundar og ekki síst dauða Sólveigar.

Allt að því barnsleg sjálfsupptekning einkennir Ásmund er hann veltir fyrir sér fyrsta sinni því verkefni sem honum hefur verið falið. Honum þykir málið að vísu hryllilegt og telur skáldið í sér ekki með öllu geta „leitt hjá sér mannlega eynd og umkomuleysi.“ (s. 46) En honum er mest í mun að hann „auvirðist“ ekki sjálfur á verkefninu og gælir við að það muni nýtast honum sem „efniviður, þó síðar væri“. (s. 43) Afstaða hans til þess sem gerst hefur er hin viðtekna afstaða embættismannsins sem dregur hvorki ríkjandi skipan né réttmæti lögmálsins í efa. Hann hugsar um ástir þeirra systkina sem „glæpakeðju“ (s. 43), að hans viti hafa þau ekki aðeins brotið landslög heldur er hárteini þeirra „bein ögrun við almættið, sem ætlaði samfélagi kristinna manna grundvallarsiði.“ (s. 44) En ljóst er að faðir Ásmundar óttast að embættismannsafstaðan eigi sér ekki jafndjúpar rætur í syninum og skáldið sem krefst samlíðunar með öllu lífi (sbr. bréfið).

Atakalaust setur Ásmundur sig heldur ekki í stellingar hins valdsmannslega og harðskeytta sýslumanns; það kemur t.d. glöggt í ljós í kaflanum Játningin, þar sem hann aumkar bæði og fyrirlítur morðingjann Jón Jónsson; dáist að föður sínum í dómarastarfínu en horfist þó í augu við

að „fótspor morðingjans flutt í kassa“ er „einkaviðhöfn“ og spyr sjálfan sig fyrir hvern annan en dómarann hún hafi verið (s. 104). Draumar hans sýna og vel þá baráttu sem á sér stað innra með honum. En Ásmundur er höfðingsefni og staðráðinn í að verða sá er ber „kyndil í fararbroddi“ sinnar þjóðar (s. 42), hetjan sem bilar ekki þó hún sjái hafsjói mannlegrar eymdar. Þess vegna fer hann að ráðum föður síns og gamla prófessorsins síns og lætur skilning skáldsins víkja fyrir hörku dómarans „sem verður í nafni laganna og guðs að drepa.“ (s. 106).

Líðan Ásmundar virðist þó versna jafnt og þétt allt fram að því er réttarholðin hefjast; þegar hann situr með Stefáni klerki kvöldinu áður en yfirheyrslur hefjast breiðir hann yfir vanlíðan sína með svipuðum hætti og Skarphéðinn í Njálu: „Segðu mér þá annað prestur...veiztu meira yndi en að gilja konu?“ (s. 133) og er þeir félagar sitja saman sólarhring síðar bætir hann við: „En veiðigleðin. Finnurðu ekki til veiðigleði? Stundum? Ertu heilagur maður...“ og glottir.

Framan af yfirheyrslunum tekst Ásmundi að fara með það hlutverk sem hann hefur tekið að sér, svo sem til er ætlast. Hann birtist sem hinn refsandi fulltrúi guðdómsins, eins og dómarinn í Opinberunarþókinni og hefur reyndar ýmis einkenni hans: „hún {prestfrúin} sat andspænis þessum ábúðarmikla dómara sem hafði komið ofan úr skýjum til að riðla öllu“ (s. 170) eða „Pessi augu sem loguðu, og tærðu einsog eldurinn brynni innávið, þó einsog þau gætu líka horft langt útúr bænum...“ (s. 174-5) (Sbr. Op. 19, 12). Í yfirheyrslunni yfir Sæmundi ná valdsmannseinkenni Ásmundar hámarki. Þar er hann veiðimaðurinn andspænis bráðinni, glæsilegi menntamaðurinn sem nýtir sér mælsku sína og leikræn tilþrif til að koma umkomulausum vinnumanni á kné. Ásmundur er sá sem skal sanna að ástin sé glæpur, og „af munni hans gengur út biturt sverð“ (Op. 19, 15) sem hann slær Sæmund með þar til allar varnir hans hrynda.

En þegar játningin er fengin er skammt að bíða þess að skáldið vakni í Ásmundi. Réttlætið sem lögmálið krefst færir skáldinu enga fullnægju og eitt orð vekur það, orð sem víesar til þjáningar þjóðarinnar um aldir. Þegar Sæmundur nefnir duluna sem barnslíkið var vafið í, verður skáldið sýslumanninum yfirsterkara, Ásmundur beitir „ekki glæstu fasi sínu lengur.“ (s. 195) Þegar hann situr nokkru síðar andspænis Sólveigu reynir hann að koma fram svo sem embætti hans krefst en andartak renna þau saman, hann og konan sem hann horfist í augu við: : „í óheyrilegri auðlegð örþingðarinnar, fyrir endanum á göngum örvaðtingarinnar, angistar, þarsom ekkert er eftir nema manneskjan sjálf í efsta skini neyðar sinnar, kjarninn að felldum grímunum; gervi svipt.“ (s. 198) Ásmundi hefur að lokum „opnast sýn í það sem hann hafði aldrei séð í annarri mannesku, aldrei grunað nema í sjálfum sér þegar hann horfðist í augu við dauðann...“ [Breytt letur bk] (198)

Eins og Ástráður Eysteinsson hefur bent á er sýslumannni nánast drekkt hér líkt og Konkordíu fyrr þó með öðrum hætti sé. Ásmundur stendur sig að því að gírnast Sólveigu og skelfist þá tilfinningu. Lesendur geta leikið sér með þá hugmynd hvað hefði gerst ef Ásmundur hefði verið vinnumaður á

Kaldbak; þeir sjá líka hversu lítils vald og embætti mega sín er mannlegar kenndir eiga í hlut og síðast en ekki síst geta þeir enn íhugað hið ástríðufulla og þversagnakennda eðli skáldsins unga. Ásmundur hefur nú fengið það réttlæti sem hann vildi en sigurinn er ekki hans heldur konunrar sem neitar að beygja sig undir valdið og lögmálið og vekur með honum girnd. Ásmundur skilur það og verður ráðvilltur eins og útlagi af eyðimörk en hefur þó öðlast þá samliðun með öðrum sem hlýtur að vera forsenda sköpunarstarfs hans.

Verði kynnin af Sólveigu til að vekja upp þær kenndir hjá honum að hann standi frammi fyrir alnýjum heimi (sjá s. 202), verður sjálfsvíg hennar eldkírn hans sem manneskju og skálds. Kvalaóp hennar lifir hann með anda sínum öllum og hverri taug; hann gengur í ákveðnum skilningi inn í hlutverk Sólveigar sem hinn ákærði og - svo notuð séu orð sem prestinum eru lögð í munn: "...hann finnur ekki sjálfur ennþá skáldið í sér fyrir voðaverki dómarans. Skáldskapurinn verður hans líkn þegar hann hefur gengið í myrkrinu, án þess að finna bjarma í ljósi.., (s. 211)

Beygður maður lýkur Ásmundur embættisstörfum sínum á prestsetrinu (sjá t.d. lýsingar á s. 216 -217) og kveður síðar upp dóminn yfir Sæmundi. En Sólveig fylgir honum. Fyrir löngu hefur hann gert sér ljóst: „hve veikróma skynsemin kunni að verða að verjast, þegar draugur sækti að.“ (s. 126) Kominn aftur til borgarinnar útlendu segir hann: „Ég fer frá öllum. Nema einni.“ (s. 264) Ópið sem bókinni lýkur á má túlka á ýmsan veg. Sem dæmi má nefna að Ástráður Eysteinsson - sem styðst í grein sinni við kenningar Kristevu - segir að það sé „sú tjáning sem kemst næst því að boða hrún hins symbólska merkingarheims.“ (TMM 1987, 3, 325), Halldór Guðmundsson telur að þegar Ásmundi misheppnist sem skáldi að glíma við mál Sæmundar og Sólveigar eigi hann að lokum „ekki annað í sál sinni en það dýrslega öskur sem bókinni lýkur á.“ (TMM. 1988, 1, 113) en Margrét Eggerts dóttir segir: „Ópið er tákna lífsins, viljans til að lifa og um leið er fólgioð í því svo fjölmargt sem ekki er hægt að koma orðum að.“ (Skírnir 1987 haust, 395).

Við hugmyndir þessa fólks skal aðeins fáu bætt. Túlkunin á ópinu byggist auðvitað á því hvernig fólk metur einstaka þætti fyrr í byggingu og atburðarás. Ég hneigist til að líta svo á að togstreitan, jafnt innra með Ásmundi sem utan hans sé ekki aðeins höfuðatriði, heldur finni lesendur frekast sinn sannleika í árekstrum andstæðra afla í sögunni: Ásmundur og klerkur hafa báðir nokkuð til síns máls er þeir lýsa þeim skyldum sem gera skuli til skálða; hugmyndir prófessors Emerich um valdsmanninn og linkindina fela að sínu leyti í sér ákveðinn sannleik, ekki síður en hugsanir prestkonunnar um vígbráðan náfugl. Í samræmi við þetta finnst mér við hæfi að gera ráð fyrir að í ópi Ásmundar í bókarlok felist sú þjánning og sá ósigur er verði honum sigur og lausn. Í ópinu er fólgioð það sem hann „myndi aldrei geta sagt, ekki einu sinni falið í ljóði“ (s. 267), það sem engin fáguð og merkingarþrungin tákna duga til að tjá en birtist okkur þó aðeins í sögu - og þá reyndar á áhrifaríkan hátt. Eða er það ónákvæmni að segja að

ópið sé skáldskapurinn í sinni nöktustu mynd, tilfinningatjáning og skilaboð til annarra manna sem ekki eru færð í nokkum búning? Kannski.

Sólveig

Sú Sólveig er lesendur Grámosans kynnast er formlega að miklu leyti sögupersóna Ásmundar. Lesendur sjá hana fyrst í hugskoti hans eftir frásögn Þórðar: „Konan: hrafnsvört á hár, og smávaxin með dökk augu; munnfríð, og varirnar í þykkara lagi; hendurnar smáar og fætur nettir. Hún var talin fríð sýnum en þótti nokkuð fálát. Ekki stóð á því að hún gæti komið fyrir sig orði þegar hún vildi við hafa og því væri að skipta. Kannski hefur Bjarni haft það eftir prestinum, sem hann sagði, að hún væri í bezta lagi greind. Ekki vantaði skapið. Þó kaus hún oftast að dylja skapsmuni sína. Hún hefur verið um tvítugt.“ (s. 45)

Það er ekki hending að þessi lýsing á Sólveigu minnir á lýsingar sögunnar af móður Ásmundar. Í huga hans renna þessar tvær konur meira og minna saman og verða að einni, eða réttar hugmyndin sem hann gerir sér um móður sína, sem hann man aðeins eftir frá fyrstu barnsárum sínum, verður eitt með hugmyndinni sem hann gerir sér um Sólveigu þannig að báðar fá einkenni sem minna fyrst og síðast á hann sjálfan, hans annan mann: þær eru glæsilegar, sterkar, fámálar, vel gefnar, þóttafullar og virðast kaldar.

Að auki litar sjálfssökun alla sýn Ásmundar þar sem hann segir frá. Lesendur geta gælt við að nauðgunin og afstaða Sólveigar til barnsins sem hefur verið þróngvað inn í hana sé sprottin af viðbrögðum Ásmundar þegar hún er í andaslitrúnunum - „Viltu fá barnið til þín?“; og þá kannski líka af sögu konunnar í laufskálanum ytra er hann skoði nú í öðru ljósi en fyrr.

Lesendur sjá einnig hvernig sekt Ásmundar og ótti, og vangaveltur um guðs lög og manna birtast í hugmyndum hans um ástir Sæmundar og Sólveigar og síðast en ekki síst sjá þeir barnsfæðinguna með augum hans og nístandi efann: fæddist barnið andvana?

Og einmitt í þessu er fólginn galdurinn í persónulýsingu Sólveigar. Þjóðsagan sagði að Sólborg fylgdi Einari Benediktssyni en sú Sólveig sem lesendur sjá er einkum konan sem fylgir Ásmundi, „draugurinn“ sem hugur hans fæðir og skapar meira og minna í þá mynd sem hann þarfnað. Eftirtektarvert er að Sæmundur segir við yfirheyrlur að það hafi verið Sólveig er átt hafi upptökin í ástum þeirra. Þar með fær lesandinn staðfestingu á því sem víða kemur fram annars staðar í bókinni, reyndar jafnt í lýsingu á Sólveigu sem öðrum konum (t.d. bónadakonunni í umræðunni um fossana), að það er konan sem er skjótust til að rísa gegn valdinu og því sem það boðar, enda Eva sem stal í árdaga eplinu og bjargaði mannkyninu frá paradís, ekki Adam. Og hversu mikil skáldsýn sem Sólveig kann að vera, er hún sú sem storkar valdinu, sú sem þorir að ganga í berhögg við lögmál guðs og manna og fargar fremur lífinu en að gangast undir þá mælikvarða sem á að þróngva uppá hana.

Að endingu er vert að nefna hér tákni sem er nátengt Sólveigu og Ásmundi en ekki hefur verið fjallað um sérstaklega að framan. Það er lágfótan. Í fyrsta kaflanum þar sem Ásmundur er einn með náttúrunni, „jarmar kind sáran“ (s. 51) og síðan segir „Maðurinn vissi að lágfóta hafði náð lambinu frá kindinni, hann gat ekkert gert.“ (s. 52) Þegar sýslumaður og prestur ræða um skyldur skáldsins tekur Ásmundur líkingu af refaskyttu og ref sem „bítur lömbin smáu til að ala yrðlingana“ (s. 153) en getur þó ráðist á eigin afkvæmi og drepið þau. Hann margminnir á „veiðigleðina“ „...grimmd og hreinsandi gleði við ... víg“ (s. 152) og segir um grimmida: „Er hún ekki meginþáttur til þess að hægt sé að lifa?“ (s. 154). Sólveig upplifir hins vegar líðan sína við fyrri barnsfæðinguna sem hún hafi verið tófa í gildru:

Þó hafði hún alið það með kvöl, öskrandi og bröltandi einsog dýr í boga, einsog refur sem fær ekki losað sig. Getur ekki nagað af sér liminn sem festir í gildrunni.

(s. 176)

Og þegar Ásmundur sér Sólveigu fyrir sér sem Medeu, er þau hittast fyrsta sinni segir svo um hugsanir hans:

... [ástmaðurinn]] svíkur hana, svíkur ást þeirra, og kýs sér aðra konu og annað ríki. *Og egnir dýrið sem býr í djúpi ástkonunnar; hið villta dýr sem étur afkvæmi sín, þegar engin leið er undan.*

[Breytt letur bk] (s. 198)

Sólveig drepar sig því næst á tófueitri en gamla Jánibrá tinar „einsog fugl í tófukjafti“ (s. 209) meðan hún þusar um réttþénað straff strax eftir dauða stúlkunnar. Þegar Sæmundur er yfirheyrður um barnsfæðinguna og allt sem henni tengist, rifjast fyrri rökræður prests og sýslumanns um tófuna upp:

Hvernig skýrir þú það að þessi sama skepna, refurinn, ráðist á sín eigin afkvæmi og drepi þau?

Það er eingöngu þegar hann er hræddur, skelfingu lostinn, trylltur af ótta. Ætli það sé ekki til að bjarga afkvæmum sínum frá ennþá verri örlögum?
(s. 153)

Í kaflanum sem fleygar guðþjónustuna segir loks um barnsfæðingu Sólveigar:

Hún kemst ofan í gjótu hér gæti verið tófa hér kynni að vera greni legðist bærinn í eyði, væri enginn bær ekki fólk.

(s. 233)

Að endingu má nefna að sauðkindin og þá einnig fráfærurnar (sjá s. 262 -3) er tákni sem tengist Sólveigu ekki síður en tófan, meðan veiðimanninum Ásmundi tengjast tákni náfugla.

Sæmundur

Enda þótt Sæmundur komi við sögu í ýmsum þeim köflum sem lesendur geta talið að séu hugsýn Ásmundar, orkar lýsing hans öðru vísi á þá en lýsing Sólveigar af því að hann stendur tímunum saman fyrir svörum í yfirheyrslunum en Sólveig ekki. Hann birtist fyrst fyrir hugskotssjónum Ásmundar eftir frásögn Þórðar (s. 45), eins og Sólveig og sú mynd sem af honum er dregin, kemur heim og saman við þá sem lesendur sjá síðar. Sæmundur er hinn veiki í sambandi þeirrar Sólveigar, sækir allan sinn styrk til hennar og bugast þegar hann stendur frammi fyrir sterkum valdsmanni og hún hvergi nær. Reglur samfélagsins sem vekja uppreisn með Sólveigu valda hjá honum sekt og ótta, „hryllingartilfinning“ og „iðrun“ (s. 242) setjast að í honum, ástin kvelur hann. Átakanlegast kemur þetta fram eftir játninguna og dauða Sólveigar þegar Ásmundur yfirheyrir hann. Sýslumaður gefur Sæmundi kost á að segja að þau systkin hafi einhvern tíma reynt að hverfa frá því áformi að fyrirkoma barninu en Sæmundur neitar, aftur og aftur, hann verður að léttu af sér öllu farginu og segja ekkert nema sannleikann. Dómurinn sem Ásmundur kveður upp yfir honum eftir að réttvísin hefur hrakið Sólveigu í dauðann og eftir að lesendum er ljóst að enginn veit hvort barninu var fyrirkomið, sýnir í hve traustum sessi valdið og lögini sitja: tíu ára tyftunarhúsvinna fyrir „blóðskömm“ og aðild að því að fyrirkoma barni sem aldrei verður sannað hvernig dó - en dómarinn maður sem girntist ástkonu Sæmundar þessi fáu andartök sem hann sá hana.

Hliðstæður og andstæður

Formgerð Grámosans einkennist mjög af hliðstæðum og andstæðum, jafnt persónusköpun sem bygging. Enda þótt ýmsar þeirra hafi verið nefndar hér á undan skulu nú fáeinarr tíundaðar - og settar á glærur til hægðarauka. Hjá einföldunum í framsetningu verður að sjálfsögðu ekki komist.

Konan í laufskálanum

fullþroskuð kona

með augu „sem dökknuðu
svo mjög...“ (s. 16)

er getin við nauðgun,
fær ung vitneskju um það,
„Og djöfullinn var aldrei
fjari, síðan.“ (s. 26)

býr með manni sem beitir
hana stundum ofbeldi

maður hennar barinn og
beinbrotinn af kunningjum
þeirra og nær sér aldrei

Sólveig

tvítug

„augu hennar voru dökk
og hörd í sorta sínum...“
(s. 196)

er nauðgað sem unglindi,
skilur ekki verknaðinn,
elur barnið (sem síðar
kann að fá vitneskju um
hvemig það kom í heiminn)

er beitt ofbeldi af
húsbóna sínum

Sæmundur brotinn við
yfirheyrslu, eftir
vitnisburð heimilisfólks,
og á fangelsisvist vísa

Sýslumaður

þirðir, fulltrúi
ðarlyndra strauma
ræði

- dómari, embættismaður ríkjandi valdakerfis, sérmenniður til að viðhalda því og sylgja fram lögum þess, mótaður af hörku syrri kynslóða (kennara, föður)

menn eiga skyldur
og þar með „hið veika
áa“

- telur menn eiga skyldur við líf. „Að samsélagið megi þrífst. Að það eitrist ekki af ódæði.“

ir að vera heill í
omleik sínum

- er klofinn í eðli sínu og leggur sig fram um að greina að hlutverk sitt, annars vegar sem skálds, hins vegar sem valdsmanns

geðja og hlédrægur
ungáfaður“

- sterkur, „hinn sjálfkjörni foringi“, „flugmælskur boðberi gullaldar“

kir Sæmund og Sólveigu
r til með þeim

- þekkir ekki S. og S. og leggur sig fram um að líta á þau sem sakborninga

ir ekki styrk til að
þast við máli Sólveigar
emundar í tíma

- hefur styrk til að bregðast við málínun en er kvaddur til þegar skaðinn er skeður

ókkra sök á þróun mála
í umburðarlyndis síns

- á nokkra sök á þróun mála sem valdsmaður er knýr fram játningu af fyllstu hörku

íur einkum til vanmáttar
estir dauða Sólveigar
í að hann er ekki fær
ð veita öðrum þá líkn er
þurfa

- er brotinn maður eftir dauða Sólveigar, af því að hugmyndir hans sem valdsmanns búða skipbrot, („drambsemi“ hans veldur dauða þeirrar konu sem hann finnur sér nákomnasta, „morðingjans“ sem hann vildi dæma svo að hægt væri að halda uppi „siðuðu samsélagi“)

eig

g

ur Sæmund til ásta

ir styrk

at við að storka
n guðs og manna

lifir „blóðskömmina“ sem
ígju

sigurorð af Ásmundi í
þyrlunum

stir sig lífi fremur
ngast undir „réttlæti“
flagsins

Sæmundur

- átján ára

- æningi

- tekur hvatningu Sólveigar

- þiggur styrk

- óttast að storka lögum guðs
guðs og manna

- upplifir „blóðskömmina“
með nokkrum hryllingi

- lætur í minni pokann
sýnir Ásmundi í yfirheyrl-
unum

- afplánar þá refsingu sem
samfélagið úideilir
honum

frúin

vaxin og fremur
jin, freknótt,
og seimnisleg...
afði fléttuð hárið
og bundið í
a.“ (s. 127)
ast döpur. Svo dapurleg
isog seimin...soltið
n og fer ekkeri fyrir
...einsog svipur sem
upp.“ (s. 56)

lega tvístug

ja en þráir að
st börn

þurðarlítil, vanmáttug

arkennd vegna „mann-
innar“ (af því að hún og
r hennar buðust ekki til
ta að sér barn Sólveigar
emundar.)

Sólveig, vinnukona

- „hrafnsvört á hár,
og smávaxin með dökk
augu; munnríð, og
varirnar í þykkara lagi;
hendur smáar og fætur
nettir...talin fríð sýnum
...nokkuð fálát. Ekki stóð
á því að hún gæti
komið fyrir sig orði
þegar hún vildi við
hafa...í bezta lagi
greind. Ekki vantaði
skapið...“ (s. 45)

- tvístug

- frjósöm en eignast
börn sem ýmist er
„þróngvað innf“ (s. 176)
hana eða eru „dæmd“
(s. 177) allt frá getnaði

-stolt, ákveðin, sterkt

- reiði gagnvart guði og
mönnum sem neyða hana
til „mannsfórnar“, bjóða
henni ekkeri nema
„afarkostina“. (Hins
vegar sjálfsásökun
vegna Áróru sem hún
getur ekki látið sér
þykja vænt um.)

Samfélag sögunnar

Samfélagslýsingar sögunnar eru að mér finnst afar trúverðugar og byggðar á þekkingu á íslensku 19. aldar samfélagi. Lítið fer fyrir beinum lýsingum, húsakynnum og klæðnaði manna er t.d. sjaldan lýst. Hugmyndir sem einkenna sögutímann koma fram í samræðum/hugsunum manna, hver persóna markast af stéttastöðu sinni á einn eða annan hátt og stéttskiptingin endurspeglast í sjálfrí atburðarásinni. Svipaða sögu er að segja um trúarhugmyndir. Lesanda er hvergi sagt frá þeim beinum orðum en persónurnar vitna um þær: gamla Járnbrá birtist í samræmi við aldur sinn sem „barn“ rétttrúnaðarins og Stóradóms meðan Stefán klerkur er fulltrúi nýrri umburðarlyndari strauma í guðfræði, segjum líkt og Matthías gamli Jochumson. Þjóðtrú er gert hátt undir höfði í frásögninni. Enda þótt meginmarkmiðið sé eflaust að efla persónusköpun Ásmundar (sbr. Hvarf Odds og Sólveigu sem fylgju) og að hleypa spennu og dul í frásögnina með hinu óræða og óþekkta (Grámosinn er í vissum skilningi draugasaga!), er þjóðtrúin líka hluti af samfélagslýsingunni og veitir sögunni sannfærandi yfirbragð fortíðar.

Í umfjöllun um samfélag sögunnar finnst mér vert að fjalla sérstaklega um menningu á norðausturlandi á síðari hluta 19. aldar. Stofnun kaupfélaga og lestrarfélaga, útgáfa sveitarblaða, skáldskapariðja manna sem voru bændur að aðalatvinnu, pólitískar hugmyndir Þingeyinga og afskipti þeirra af landsmálum, allt þetta er nauðsynlegt umræðuefni. Æg held að best væri að koma þessu efni til skila með því að láta nemendur vinna verkefni í hópvinnu. Einn hópurinn gæti t.d. bara tekið fossamálið. Hann hlyti fljótlega að kynnast Sigríði í Brattholti og kæmist þá að raun um að það er ekki bara í Grámosanum sem glæstir valdsmenn verða að lúta í lægra haldi fyrir ákveðnum bændadætrum sem gleyma feimninni þegar að hjartans málum kemur.

Annar hópur gæti t.d. skoðað valinn kafla úr formála Arnórs Sigurjónssonar fyrir heildarútgáfu Þorgils gjallanda. Sá yrði nokkru nær um atvinnu- og bókmenntasögu 19. aldar, gæti t.d. fengið drjúga innsýn í raunsæsstefnuna á Íslandi. Þriðji hópurinn gæti litið á *Seld norðurljós* e. Björn Th. Björnsson o.s.frv.

Gott væri að láta einn hóp hyggja að munnlegri frásagnarlist vegna sagnanna sem Ásmundur og Þórður segja hvor öðrum. Þar geta nemendur stuðst við harla mörg rit, t.d. Sagnaskemmtun Hermanns Pálssonar, eða skrif um þjóðsögur eftir t.d. Einar Ólaf Sveinsson, Guðrúnú Bjartmarsdóttur eða Hallfreð Örn Eiríksson.

Verkefni

A. Einstaklingsverkefni

1. Lesið eftirfarandi fullyrðingar. Metið hvor ykkur líkar betur og rökstyðjið svarið.
 - a. Náttúrulýsingar í Grámosanum eru langar og íburðarmiklar, á köflum alltof hægar og spilla fyrir áhrifamætti hins eiginlega söguefnis.
 - b. Náttúrulýsingar í Grámosanum gegna því byggingarlega hlutverki að draga frásögnina á langinn og auka spennu sögunnar, jafnframt því sem þær eru nauðsynlegur þáttur í persónusköpuninni og þeim aðstæðum er valda því að atburðirnir eiga sér stað.
2. Berið nákvæmlega saman fyrri og síðari Laufskálapátt og gerið grein fyrir öllum andstæðum og hliðstæðum sem þið kunnið að sjá.
3. Skrifið um frásögn Þórðar af hjónunum í heiðinni. Hvaða hlutverki gegnir hún í sögunni?
4. Veljið ykkur tvær síður úr bókinni, aðra sem sýnir náttúruna á ferð Ásmundar, hina úr málskjónum eða yfirheyrslum. Reynið að lýsa helstu einkennum stílsins á hvorri síðu um sig.
5. Berið saman skólabræðurna Ásmund og prestinn. Lýsið helstu einkennum þeirra og lífsskoðunum. Hvað er líkt með þeim, hvað ólíkt? Hvaða áhrif hefur hvor um sig á atburðarás sögunnar?

B. Hópverkefni

6. Skrifið um samband Sæmundar og Sólveigar. Hvað fá lesendur að vita um upphaf þess og aðdraganda? Hvernig líður þeim systkinum eftir að þau eru tekin að njótast? Hver er afstaða þeirra til álits annarra?
7. Fjallið um sektina í Grámosanum. Hver eða hverjir eru sekir og þá um hvað? Rökstyðjið svarið dyggilega.
8. Athugið sérstaklega dýralýsingar í sögunni. Hvernig eru þær notaðar? Til að lýsa persónum, aðstæðum og þá hverjum? Eru dýr e-s staðar notuð sem tákni og þá hvernig? Er dýrum e-s staðar lýst sem andstæðu manna og þá í hvaða tilgangi?
9. Skoðið sérstaklega lýsingar á hugleiðingum Ásmundar um vatn og skýjafar. Hverju eruð þið nær um persónu hans eftir skoðunina? En um umhverfi hans og samfélag?
10. Skrifið um afstöðu Ásmundar til Íslendinga. Takið bæði mið af því sem kemur fram í frásögn af ferðalaginu og síðar t.d. í yfirheyrslunum.
11. Fjallið um konur á prestsetrinu. Glöggvið ykkur á meginéinkennum hverrar og einnar, veltið fyrir ykkur hvernig aldur þeirra mótar þær, hvernig þær birtast í samskiptum við karla, jafnt valdsmenn sem valdalausa.

12. Reynið að glöggva ykkur á einkennum sakamálasögunnar í Grámosanum. Að hvaða leyti finnst ykkur sagan lík öðrum sakamálasögum sem þið hafið lesið, að hvaða leyti ólík?

13. Segið frá því samfélagi sem Grámosinn lýsir. Takið saman hugmyndir persónanna um það; glöggvið ykkur á þjóðfélagsstöðu persóna og því sem kemur fram um bakgrunn þeirra; fjallið um lögin, valdið, embættismennina og einstaklinginn.

14. Skrifið um andstæður í persónulýsingum bókarinnar. Fjallið um prestinn og prestfrúna, Járnbrá og vinnumanninn, Jón og Konkordíu, föður Ásmundar og móður og Ásmund og konuna sem hann hittir í Laufskálapætti.